

Axel Holvoet

Skaliarinės priešdėlio *be-* funkcijos

Seminaras pas skandinavus, 2023.03.02

(su taisymais)

Dalelytiniai priešdėliai

- Akademinė lietuvių kalbos gramatika (Ulvydas, ed., 1971, 295) priešdėlius *be-*, *te-*, *tebe-*, *nebe-* apibūdina kaip „dalelytinius“: panašias funkcijas, kaip minėti priešdėliai, paprastai atlieka tokios dalelytės (prieveiksmiai) kaip *dar*, *jau*, *tik*, ir *pan.* Jie turi laiko, veikslo, fazės, aprėpties, skalės reikšmes.
- LKG pateikiamas aprašas nelabai adekvatus, plg. „dalelytinis priešdėlis [*be-*] pagal savo reikšmę santykiauja su įvairiomis dalelytėmis (*vos*, *vis*, *jau*, *tik*, *čia*, *sau* ir kt.). O kai tos dalelytės pavartojamos ir sakinyje, tai *be-* pabrėžia jų reikšmę.“
- Šis aprašas ir negalėjo būti adekvatus, nes aprėpties (*scopal*, *focus*) ir skalės (*scalar*) dalelyčiu semantikos tyrimai prasidėjo tik vėliau, plg. Ekkehardo Königo 8-to dešimtmečio tyrimus (1977, 1991).

Ankstesni tyrimai

- Temporalines ir aspektines (fazines) priešdėlio *be-* funkcijas ištyrė Arkadievas (2011). Atskiras jo tyrimas (Arkadijev 2019) skirtas konstrukcijai *buvo beišeinąs*, kuri turi progresyvines, proksimatyvines ir avertyvines funkcijas.
- Korostenskienė (2017) likusias šio priešdėlio funkcijas vadina „modalinėmis“, bet detalios semantinės analizės neatlieka.
- Mano nuomone, pagrindinės neaspektinės priešdėlio *be-* reikšmės yra skaliarinės; iš skaliarinių funkcijų išsirutuliojo tolesnės, kurias galima apbūdinti tik atitinkamų konstrukcijų rėmuose; jos turi modalinį atspalvį.

Skaliarinės dalelytės

- Skaliarinė dalelytė žymi aukštą arba žemą poziciją pragmatinėje skalėje:

*Maistas ne koks, kartais **dar** pakenčiamas.*

- Dažnai ta pati dalelytė atlieka ir aprėpties (*scopal, focus*) funkciją:

*Jis Kalėdų senelio prašė LEGO kaladėlių ir knygutės, bet gavo **tik** knygutę.*

(jis tikėjosi gauti daugiau dovanų, bet gavo tik knygutę – aprėpties dalelytė)

*Jis Kalėdų senelio prašė dviračio, bet gavo **tik** knygutę.*

(jis gavo knygutę, nors tikėjosi ko nors geresnio – skaliarinė dalelytė)

be- kaip aspektinis žymiklis

- Skaliarinės *be-* funkcijos išsirutuliojo iš aspektinių.
- Pirminė aspektinė priešdėlio *be-* funkcija buvo kontinuatyvinė. Kaip kontinuatyvinį priešdėlį ją išstūmė *tebe-*.
- Senesnio priešdėlio *be-* vartojimas paliudytas dar XIX a. pirmoje pusėje:
K. Mertikaitis, 1825
*Aß Swiete dar juk **be**-kruttu,
ir griebna Kuna dar neßoju.*
- Dabar tik *tebe-*:
*Juozapas buvo paveldėjęs žemę, vedė ir dabar **tebe**-gyvena tėviškėje.*

be- kaip aspektinis priešdėlis

- Pirminis priešdėlis *be-* išliko su neiginiu:
Ten jau ne-be-gyvena ir niekada ne-be-gyvens jokia mokytoja [...]
(Romualdas Granauskas, DLKT)
- Taip pat „neigiamo poliarumo kontekstuose“, pvz., klausimuose (nors čia vartojama ir *tebe-*):
*Reikia nubėgti į miestą, pasižvalgyti, ar **b-ėra** rusų kareivių.*
(Vytautas Mockevičius, DLKT)
- Taip pat priešdėlį *be-* licenzuoja aprėpties dalelytė *tik*:
*Dabar tik 30 karaimų **be**-gyvena Panevėžyje (Mokslas ir gyvenimas, DLKT)*

be- vartojimas aprėpties (restriktyvine) reikšme

- Bet ir *be tik* priešdėlis *be-* gali turėti restriktyvinę reikšmę:
Miltų keletas saujų be-liko, tik košei. (Leonas Zaleckis 1996, DLKT)
(= liko ne daugiau kaip keletas saujų)

- Reikia manyti, kad ši reikšmė kilo iš implikatūros.

- Plg. vok.

Es gibt noch drei Äpfel.

(i) 'vis dar yra trys obuoliai, kaip ir anksčiau',

(ii) 'anksčiau buvo daugiau obuolių, dabar liko 3' (implikatūra)

Implikatūros galima išvengti pridedant *immer*: *Es gibt immer noch drei Äpfel.*

be- vartojimas aprėpties (restriktyvine) reikšme

- Tokį pat efektą, kaip ir *immer noch*, turėjo žymiklio išplėtimas *be-* → *tebe-*, plg.
Tad skirtumas tarp komandų tebe-lieka du taškai. (Int)
Be-lieka du keliai: arba trauktis į šešėlį, arba mokėti didesnius mokesčius. (Int.)
- Įvedus *tebe-* kontinuatyvine reikšme, implikatūra tapo reikšmės dalimi, ir *be-* turi dabar **restriktyvinį-diskontinuatyvinį** vartojimo tipą.

Nuo aspektinės prie skaliarinės reikšmės: „ribinė pozicija“

- Aspektiniai (faziniai) žymikliai tokie kaip *dar* arba *jau* lengvai įgyja skaliarinę reikšmę. Jie žymi ribinę poziciją tam tikroje kategorijoje.

Nelinkstama suteikti prielinksnio teisių žodžiui netoliese – jis tebe-laikomas prieveiksmiu. (Jonas Šukys, DLKT)

- Pozicija skalėje apibūdinama remiantis (laike išsidėsčiusio) judėjimo skalėje nuo didesnio link mažesnio prieveiksmio savybių kiekio metafora.
- Skaliarinius vartojimo atvejus ne visada lengva atskirti nuo aspektinių; pvz., *šis žodis tebelaikomas prieveiksmiu* gali nurodyti į situaciją, kai pateikiama vis daugiau argumentų už prielinksninę interpretaciją, tačiau tokia interpretacija nebūtina.

Priešdėlis *be-* „ribinės pozicijos“ kontekstuose

- Kaip matyti, sudėtinis žymiklis *tebe-* pakeitė ankstesnį *be-* ne tik aspektinės funkcijos, bet ir skaliarinės funkcijos atvejais.
- Tie patys kontekstai, kurie licenzuoja priešdėlio *be-* vartojimą aspektine reikšme, licenzuoja jo vartojimą ir skaliarine reikšme. Tai – visų pirma „neigiamo poliarumo“ kontekstai. Pvz., klausimuose:
[... *piešė pasibaisėtiną vaizdą senutės, kurią sūnus –*] ar ***be-galima*** *jį sūnum vadinti* – [*gyvą pūdė nežmoniškai apleistame name...*] (*Kauno diena*, DLKT)
- Arba su „nepilnais neiginiais“ (*approximate negators*) tokiais kaip *vos, vargu ar, sunkiai...*
*Pasirašau, bet sunkiai **be-tikiu**, kad šitokiom priemonėm ką nors pakeisi...* (Int)

Su aukštesnioju laipsniu

- Su „ribinės pozicijos“ tipu galima susieti kitą vartojimo tipą, kuris yra įdomus tuo, kad jame galima vartoti *be-*, bet ne *tebe-*. Plg.

Galima tai padaryti dar geriau.

vok. *Man kann es noch besser machen*, bet ang. *One can do it even better*.

- Šiuo atveju neįmanoma pavartoti *tebe-*:

**Tebe-galima geriau padaryti.*

- Bet neigiamas variantas įmanomas:

Geriau jau nebe-galima padaryti.

Su aukštesnioju laipsniu

- Taip pat galima atitinkamuose kontekstuose, pvz., klausimuose, vartoti *be-*:
Na, nežinau, ar be-galima nukeliauti dar toliau nuo Lietuvos, na, nebent į kosmosą. (Int)
- Šis vartojimo tipas kyla iš „ribinės pozicijos“ tipo: kuo tolimesnė kelionė, tuo mažesnė tikimybė, kad ją įmanoma atlikti, ir tuo labiau tokia kelionė užimtų ribinę poziciją galimų kelionių kategorijoje.
- Bet kodėl negalima pasakyti **tebegalima toliau (= galima dar toliau) keliauti*? Iš tiesų tai būdvardžio arba prieveiksmio žymima savybė vertinama pragmatinėje skalėje, todėl skaliarinis žymiklis turėtų eiti prie aukštesniojo laipsnio formos. Neigiamojoje konstrukcijoje jis iškeliamas į aukštesnę poziciją ir pasirodo prie modalinio veiksmažodžio. Kodėl tik neigiamojoje, neaišku.

Susiaurintas samprotavimo arba veikimo laukas

- Šį vartojimo tipą iliustruoja toks pavyzdys:

*Taip nedarys nė svetimas žmogus, ką **be-kalbėti** apie giminę.*

(Raimundas Kašauskas, DLKT)

- Ši konstrukcija primena anglišką *let alone* konstrukciją (*Even a stranger won't do such a thing, let alone a relative*) apie kurią rašė Fillmore ir kt. (1988). Ja atmetamas tam tikras teiginys remiantis tuo, kad įmanoma iškelti stipresnį ir todėl (atsižvelgiant į Grice'o kiekybės principą) adekvatesnį teiginį.
- Ši konstrukcija yra retorinių deontinių (direktyvinių) klausimų potipis.

Ko mums čia laukti?

Ko mums be-laukti?

Susiaurintas samprotavimo arba veikimo laukas

- Potipis su *be-* nurodo, kad pasiekus adekvatų sprendimą nėra prasmės ieškoti kitokio sprendimo.

[*Tėvų tėvai pasirinko šią vietą, dviejų upelių santakoje. Kalnelį, pranokstantį gimtuosius laukus.*] Kur ***be-ieškoti*** geriau savo poilsiui? (Arūnas Sverdiolas, DLKT)

- Šis potipis kyla iš „ribinės pozicijos“ potipio. Tinkamo sprendimo pasiekimas verčia alternatyvius sprendimus „ribiniais“.
- Skaliarinė priešdėlio funkcija turi du potipius.

Susiaurintas samprotavimo arba veikimo laukas

*Kur **be-ieškoti** geriau savo poilsui?*

- Adekvataus teiginio arba sprendimo turėjimas daro alternatyvių teiginių arba sprendimų paieškas perteklines (reikšmė artėja prie dinaminės nebūtinybės),

*Ką **be-manyti**, jei net policijos komisariatų pašonėje klesti neteisėta prekyba?*

- Čia įprastesnių, tipiškai siūlomų aiškinimų neadekvatumas daro tinkamo teiginio arba paaiškinimo iškėlimą sunkų arba net neįmanomą (reikšmė artėja prie dinaminės negalimybės reikšmės).

Modalinis išplėtimas

- Senuosiuose raštuose dalis priešdėlio *be-* pavartojimo šioje konstrukcijoje turi panašią skaliarinę funkciją:

Ghis Diewa bluβniya / kam daugiaus // mes be-priewalom ludima?

Vilentas EE 197.11 (cf. Lk 22.71)

- Bet Chylinskio Biblijoje yra ir atvejų *be* skaliarinės reikšmės, atrodo, lieka tik modalinė funkcija:

Ko be-gundziat mane, weydamayniej? (ChB, Mt 22.19)

- Finitiniuose sakiniuose šis priešdėlio *be-* vartojimas nebeegzistuoja, bet retoriniuose deontiniuose klausimuose su bendratimi jis išliko (kaip konstrukcinis žymiklis):

[*Augutis sakė neturįs su savim rakto,*] *ir ką ten be-žiūrėti—viskas sulūžę, surūdiję.* (Int)

Preferencijos skalės

- Įdomus leksikalizacijos atvejis yra nenorminis veiksmažodis *bevelyti* (senojoje kalboje dar *velyti* ‘linkėti, labiau norėti’, skolinys iš sen. baltarusių *veliti*). LKŽ dar pateikia *vėlyti*, bet internetinėse diskusijose (pvz., VLKK svetainėje) pateikiama bendraties forma *bevelyti*, turbūt tik su reikšme ‘labiau norėti’.

Be-velyčiau vadintis ne rašytoju, o, sakysim, raštvedžiu. (Juozas Keliuotis, 1997, DLKT)

- Čia, matyt, *be-* nieko nebereiškia. Tačiau pirminė reikšmė veikiausiai buvo skaliarinė.

Preferencijos skalės

- Plg. vok. *noch* tokiose konstrukcijose kaip

Pauls Vorschlag ist immer noch besser als Peters.

‘Pauliaus pasiūlymas [ne koks, bet] vis geresnis nei Petro.’

Lauktina reikšmė būtų tokia, kad Pauliaus pasiūlymas yra ribinis atvejis geresnių už Petro pasiūlymų, t. y. nedaug geresnis. Faktinė implikacija tokia, kad nei vienas, nei kitas pasiūlymas atskirai paėmus nėra priimtinas. Plg. lietuvių *vis*:

Nors ir pats Motiejūnas nėra pats taikliausias baudų metikas, bet vis geresnis negu šitie. (Int)

- Veiksmazodis *bevelyti*, matyt, neteko šios skaliarinės reikšmės.

Apibendrinantys kondicionaliniai-li-koncesyviniai sakiniai

- Čia turimi omenyje tokie sakiniai kaip

*Kur **be-būtum**, **be-eitum**, visur matysi ne tik gamtos ramybę, bet ir atidengtas, lapų ir žalumos ilgai slėptas blogybes.* (*Mūsų gamta*, DLKT)

- Čia *be-* taip pat yra konstrukcinis žymiklis, nors neprivalomas. Yra ir variantų *be* priešdėlio *be-*, pvz., su *tik*:

*Akių atplėšti negali, **ką tik darytum**, vis junti jos žvilgsnį.* (Bronius Radzevičius, DLKT)

- Kalbamojoje konstrukcijoje *be-* nebūtinai turi reikšmę, tačiau norėtusi nustatyti jo vartojimo šioje konstrukcijoje kilmę.

Apibendrinantys kondicionaliniai-koncesyviniai sakiniai

- Skalarinės dalelytės ir kitur pasirodo koncesyviniuose sakiniuose, nors dažniau pagrindiniame sakinyje:

This may not be their greatest record, but it is still a fine one ..

- Teiginys, kad plokštelė yra gera, apodozėje keliamas nepaisant protazėje keliamo teiginio ('ne geriausia jų plokštelė'), kuris reiškia, kad tai yra ribinis geros plokštelės atvejis.
- Šalutiniame sakinyje *nog* 'dar' vartojama olandų kalboje, viename apibendrinančių kondicionalinių-koncesyvinių sakinių potipyje:

Al werk je nog zo hard...

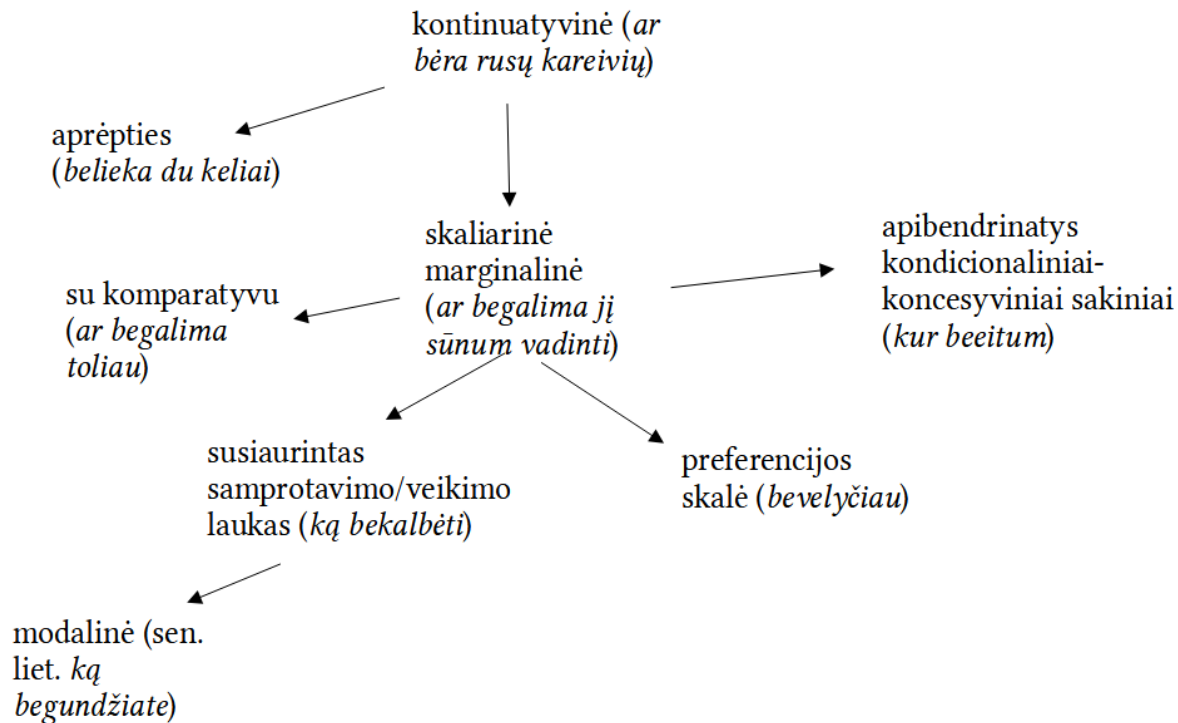
nors dirbi tu dar taip sunkiai 'kad ir kaip sunkiai bedirbtum'

Apibendrinantys kondicionaliniai-koncesyviniai sakiniai

- Čia logika yra kitokia: esant prieštaravimui tarp protazėje ir apodozėje keliamų teiginių, galima būtų tikėtis, kad apodozėje išreikštas teiginys bus iškeltas įrodžius protazėje keliamo teiginio nepagrįstumą.
- Koncesyvinė reikšmė kyla iš to, kad apodozėje išreikštas teiginys keliamas net ir neįrodžius protazės teiginio nepagrįstumo.
- Plg. anglų kalbos konstrukciją:

*Though **it remains true** that this Parliament never liked the fact that the EU-UK Trade and Cooperation Agreement (TCA) was provisionally applied before we could deliver our verdict, this situation has given us the opportunity to observe the TCA in action.*

Diachroninė raida

Literatūra

- Arkadiev, Peter. 2011. On the aspectual uses of the prefix *be-* in Lithuanian. *Baltic Linguistics* 2, 37–78. <https://doi.org/10.32798/bl.426>
- Arkadiev, Peter. 2019. The Lithuanian “*buvo + be-present active participle*” construction revisited. *Baltic Linguistics* 10, 65–108. <https://doi.org/10.32798/bl.361>
- Fillmore, Charles J., Paul Kay & Mary C. O'Connor. 1988. Regularity and idiomaticity in grammatical constructions: The case of *let alone*. *Language* 64.3, 501–538. <https://doi.org/10.2307/414531>
- König, Ekkehard. 1977. Temporal and non-temporal uses of *noch* and *schon* in German. *Linguistics and Philosophy* 1.2, 173–198.
- König, Ekkehard. 1991. *The Meaning of Focus Particles. A Comparative Perspective*. London-New York: Routledge.
- Korostenskienė, Julija. 2017. Bridging the gap: toward a cognitive semantic analysis of the Lithuanian superlexical prefix *be-*. *Yearbook of the German Cognitive Linguistics Association* 5.1, 203–218. <https://doi.org/10.1515/gcla-2017-0013>